

INSTYTUT GEOGRAFII I PRZESTRZENNEGO
ZAGOSPODAROWANIA
IM. STANISŁAWA LESZCZYCKIEGO PAN
Zakład Zasobów Środowiska i Geozagrożeń

1st Annual *millPOL*stone Workshop
**„Kamienie młyńskie w kościołach
Pomorza Środkowego”**

w ramach realizacji projektu NCN 2019/35/B/HS3/03933

NARODOWE CENTRUM NAUKI

Koszalin, 1-2 września 2021 r.

Materiały Konferencyjne pod redakcją Dariusza Brykały i Piotra Lamparskiego

Komitet Organizacyjny:

dr Dariusz BRYKAŁA - przewodniczący
dr Piotr LAMPARSKI - sekretarz

Publikacja powstała dzięki realizacji projektu naukowego
pt. „Pamięć kamieni. Pochodzenie, użytkowanie i sakralizacja kamieni młyńskich wmurowanych w
ściany gotyckich kościołów na Nizinach Południowobałtyckich”.

Projekt został sfinansowany ze środków Narodowego Centrum Nauki przyznanych na podstawie
decyzji numer DEC-2019/35/B/HS3/03933

NARODOWE CENTRUM NAUKI

Numer DOI publikacji: <https://doi.org/10.7163/Konf.0003>

Organizację Warsztatów wspiera platforma [RCiN.org.pl](https://rcin.org.pl)
w ramach promocji projektu [OZwRCiN](#) finansowego ze środków
Programu Operacyjnego Polska Cyfrowa Unii Europejskiej

Program Warsztatów
Środa – 01.09.2021 r.

9.00 – 10.00	rejestracja uczestników Warsztatów
--------------	------------------------------------

10.00 – 10.20	dr Dariusz Brykała – <i>Cele i zadania projektu millPOLstone i Warsztatów w Koszalinie</i>
---------------	---

PANEL 1. SYMBOL – SAKRALIZACJA – SACRUM – DZIEDZICTWO

Sesja I – przewodniczenie: prof. dr hab. Jarosław Jarzewicz

10.20 – 10.40	prof. dr hab. Jacek Woźny (Uniwersytet Kazimierza Wielkiego w Bydgoszczy) – <i>Refleksje na temat kamieni symbolicznych</i>
10.40 – 11.00	mgr Robert Piotrowski (Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu) – <i>Studia nad sakralizacją kamieni młyńskich – Etap I: okres przedchrześcijański</i>
11.00 – 11.20	dr Dariusz Brykała (Instytut Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania PAN) – <i>Koncepcja Młyna Eucharystycznego – w poszukiwaniu idei umieszczania kamieni młyńskich w ścianach świątyń</i>
11.20 – 11.35	dyskusja

11.35 – 12.00	przerwa kawowa
---------------	----------------

Sesja II – przewodniczenie: prof. dr hab. Jacek Woźny

12.00 – 12.20	ks. mgr Henryk Romanik (Diecezjalny Konserwator Zabytków w Koszalinie) – <i>"Mane Nobiscum Domine" - tradycja pielgrzymek do Św. Hostii w pomorskich Osiekach</i>
12.20 – 12.40	prof. dr hab. Jarosław Jarzewicz (Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu) – <i>Przemiany form, zmiany techniki i materiału w architekturze Niżu Nadbałtyckiego</i>
12.40 – 13.00	mgr Krystyna Bastowska (Delegatura w Koszalinie Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Szczecinie) – <i>Trudne losy gotyckich świątyń dawnego województwa koszalińskiego po 1945 r.</i>
13.00 – 13.15	dyskusja

13.15 – 14.00	przerwa obiadowa
---------------	------------------

WYCIECZKA TERENOWA – prowadzenie: mgr Krystyna Bastowska, ks. mgr Henryk Romanik, mgr Waldemar Witek, ks. dr Mariusz Kołaciński, dr Dariusz Brykała

---

14.30 – 20.30	trasa wycieczki obejmuje: Koszalin – Sianów – Niemica – Dąbrowa – Iwięcino – Osieki Koszalińskie – Mielno – Parnowo – Koszalin
---------------	--

---

ok. godz. 18.30	kolacja (Mielenko)
-----------------	--------------------

Czwartek – 02.09.2021 r.

PANEL 2. SKAŁA MACIERZYSTA – KAMIEŃ – ŻARNO

Sesja III – przewodniczenie: dr hab. Piotr Czubla, prof. UŁ

9.00 – 9.20	dr Karol Tylmann (Uniwersytet Gdański), dr Vincent Rinterknecht (Centre Européen de Recherche et d'Enseignement des Géosciences de l'Environnement) – <i>Datowanie ekspozycji powierzchni skalnych metodą ziemskich izotopów kosmogenicznych</i>
9.20 – 9.40	dr Ewa Lisowska (Uniwersytet Wrocławski) – <i>Produkcja i dystrybucja kamieni żarnowych na Dolnym Śląsku w średniowieczu</i>
9.40 – 10.00	dr Cezary Kardasz (Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu) – <i>Import kamieni młyńskich do Prus w XV wieku światło źródeł historycznych</i>
10.00 – 10.15	dyskusja
<hr/>	
10.15 – 10.40	przerwa kawowa

Sesja IV – przewodniczenie: dr Dariusz Brykała

10.40 – 11.00	mgr Paweł Pogodziński (Muzeum Archeologiczne w Gdańsku i Uniwersytet Gdański) – <i>Kolekcje kamieni młyńskich w muzeach i skansenach Pomorza – ocena potencjału badawczego</i>
11.00 – 11.20	mgr Zachariasz Mosakowski (Instytut Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania PAN) – <i>Baza CeBaDoM w OZwRCIN - digitalizacja, redagowanie i udostępnianie wyników badań nad młynami i wiatrakami za pomocą oprogramowania do tworzenia bibliotek cyfrowych</i>
11.20 – 11.40	dr Dariusz Brykała (Instytut Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania PAN) – <i>Stan zaawansowania realizacji projektu millPOLstone i wyzwania na przyszłość</i>
11.40 – 12.00	dyskusja
<hr/>	
12.00 – 12.30	przerwa kawowa
<hr/>	
12.30 – 13.15	Dyskusja końcowa i podsumowanie Warsztatów - prowadzenie: dr Dariusz Brykała
<hr/>	
13.15 – 14.00	przerwa obiadowa

Cele i zadania projektu *millPOLstone* i Warsztatów w Koszalinie

---

Dariusz Brykała

Instytut Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania PAN

Projekt Narodowego Centrum Nauki pn. „Pamięć kamieni. Pochodzenie, użytkowanie i sakralizacja kamieni młyńskich wmurowanych w ściany gotyckich kościołów na Nizinach Południowobałtyckich” (grant nr 2019/35/B/HS3/03933 – akronim projektu **millPOLstone**) jest inicjatywą interdyscyplinarnego zespołu naukowców z Polski, Niemiec i Francji.

Główne cele naukowe projektu dotyczą trzech zagadnień badawczych skoncentrowanych na kamieniach młyńskich: pochodzeniu, sposobie użytkowania i powodach sakralizacji. Cele projektu są następujące:

- (1) określenie miejsc pochodzenia, produkcji, importu, rozmieszczenia i wykorzystania kamieni młyńskich w średniowieczu na obszarze Nizin Południowobałtyckich (SBL);
- (2) określenie cech i rodzaju wykorzystanych kamieni młyńskich w zależności od rodzaju zakładu produkcyjnego (wielkość, rodzaj bruzd, paprzyca, rodzaj młyńca);
- (3) określenie antropologicznych i kulturowych powodów osadzania kamieni młyńskich w murach kościoła;
- (4) próba datowania budowy kościołów na podstawie analiz długości ekspozycji kamieni młyńskich w ścianach kościołów.

W ramach realizacji projektu *millPOLstone* wszyscy wykonawcy (18 naukowców z 11 instytucji badawczych) spotykamy się cyklicznie na warsztatach. Podczas nich przedstawiamy postęp prac nad realizacją projektu, doksztalcamy się podczas zamawianych referatów i zaznajamiamy się z naszymi obiektami podczas wycieczek terenowych.

Na Pomorzu Środkowym znajdują się największe zagęszczenie gotyckich kościołów, w ściany których wmurowane zostały kamienie młyńskie. Stąd też to ten region jest pierwszym miejscem naszego spotkania. Na obrady w Koszalinie i wycieczkę terenową udało się zaprosić grono wybitnych specjalistów zewnętrznych, którzy pomogą nam zrozumieć specyfikę tego unikalnego na skalę światową regionu, którego znakiem rozpoznawczym są/powinny być gotyckie kościoły z kamieniami młyńskimi.

PANEL 1.

SYMBOL – SAKRALIZACJA – SACRUM – DZIEDZICTWO

Refleksje na temat kamieni symbolicznych

Jacek Woźny

Uniwersytet Kazimierza Wielkiego w Bydgoszczy

Zainteresowanie symboliką kamienia i jego rolą w dziejach kultury jest długotrwałe. Zagadnienie to podejmowali tak wybitni badacze, jak M. Eliade czy W. Kopaliński. Reprezentowali oni nie tylko dziedzinę nauk humanistycznych, ale wykorzystywali także nauki ścisłe i przyrodnicze, jak choćby J. Skoczylas i M. Żyromski. Erudycyjne syntezy prowadziły do powstania poglądu, że kamień stanowi swoisty archetyp, środek wyrazu, symbol oznaczający utrwalanie pamięci kulturowej. Popularyzowane są uogólnione opinie, głoszące że kamienie w dziejach człowieka spełniały ogromną rolę. Z nich bowiem budowano pierwsze ołtarze. Służyły do wznoszenia świątyń i grobowców. Wierzono w ich leczniczą i magiczną moc. Kamienie były długowieczne, stałe, niezmiennie, przez co symbolizowały skoncentrowaną potęgę boską. Do rozważań historyczno-religioznawczych dołączają się studia petrograficzne, wskazujące na regionalne odrębności surowców skalnych, czasami wykorzystywane w celach religijnych, jak choćby zjawisko wyjątkowego nagrzewania się pewnych minerałów i kamieni. Prowadzi to do wniosku, że konieczne w studiach nad kamieniami symbolicznymi jest uwzględnienie kontekstów archeologicznych, historycznych i religijnych, aby nie powiełać potocznych wyobrażeń o symbolice niezmienności i niezniszczalności kamieni. Przykłady takich analiz znaleźć można w koncepcji powiązania symboliki kamieni z określonymi systemami mitologicznymi w dziejach kultury (mitologie zbieracko-łowieckie, agrarne, epok metali, epoki osiowej, kultury religijnej i światopoglądu nowożytnego). W każdym z minionych systemów światopoglądowych rola kamieni symbolicznych wyglądała inaczej. Tak samo wybór jednego ze ścisłych kontekstów symbolicznych zmienia uogólnione wyobrażenia o symbolice kamieni. W tym względzie najtrafniejsze jest uwzględnienie symboliki eschatologicznej, bowiem od pradziejów powiązać możemy w różnych systemach mitologicznych artefakty kamienne z obrzędowością pogrzebową. Co szczególnie ważne, zjawisko to dotyczy często rozcieraczy i żaren kamiennych, wypełniających podobne funkcje gospodarcze jak kamienie młyńskie w czasach historycznych. Wszystkie te narzędzia łączą podobne odniesienie do symboliki eschatologicznej.

Studia nad sakralizacją kamieni młyńskich – Etap I: okres przedchrześcijański

---

Robert Piotrowski

Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu

Na przestrzeni wieków w wielu odmiennych kulturowo społecznościach żarna i kamienie młyńskie pojawiały się w kontekście miejsc sakralnych i wyobrażeń o świecie nadprzyrodzonym. Z pewnością wpływ na to miało ich przeznaczenie oraz ogromny potencjał zarówno symboliczny jak również symbolotwórczy (Watts 2014). To właśnie powtarzalność eksponowania kamieni młyńskich i żaren w obrębie obiektów o sakralnych inklinacjach umożliwia podjęcie analizy i interpretacji tego zjawiska (Reynolds 1984, 66).

W kulturach tradycyjnych wytwarzanie i użytkowanie przedmiotów powiązane było z pozatechnicznymi aspektami ich wartości. To co użytkowe – narzędzia, czynności – łączyło się z tym co nadnaturalne – duchowe (Kowalski 1999, 12-13). Przedmioty nie tylko służyły człowiekowi do wykonywania konkretnych prac, ale reprezentowały też pozamaterialne wartości. Do grupy tego typu artefaktów należy bez wątpienia zaliczyć narzędzia, takie jak kamienne moździerze, żarna, a w późniejszych czasach kamienie młyńskie służące do rozgniatacia lub rozcierania ziarna, jak również produktów używanych między innymi w obrzędach funeralnych. Na przestrzeni tysiącleci pojawiają się one w kontekście czynności i miejsc o sakralnej proveniencji. Ich niejednoznaczny status potwierdzają badania archeologiczne poświadczające umieszczanie ich w obrębie grobów i obiektów kultowych (Thomas 2016).

Opracowanie powstało w wyniku realizacji projektu pn. „Pamięć kamieni. Pochodzenie, użytkowanie i sakralizacja kamieni młyńskich wmurowanych w ściany gotyckich kościołów na Nizinach Południowobałtyckich” (grant nr 2019/35/B/HS3/03933), finansowanego ze środków Narodowego Centrum Nauki.

Literatura:

- Kowalski A. P., 1999, *Symbol w kulturze archaicznej*, Poznań: Wydawnictwo Naukowe Instytutu Filozofii, UAM w Poznaniu.
- Reynolds B., 1984, *The Relevance of Material Culture to Anthropology*, Journal of the Anthropological Society of Oxford: Occasional Papers 3: 61-68.
- Thomas M. S., 2016, *Stone (including stone objects)*. In *Excavations on St. Anne's Hill: Middle/Late Iron Age Site and Anglo-Saxon Cemetery At St. Anne's Road, Eastbourne, East Sussex*, by Anna Doherty, at. all, London: SpoilHeap Publications. 162-67.
- Watts, S., 2014, *The symbolism of querns and millstones*, AmS-Skrifter 24: 51-64.

Koncepcja Młyna Eucharystycznego – w poszukiwaniu idei umieszczania kamieni młyńskich w ścianach świątyn

---

Dariusz Brykała

Instytut Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania PAN

W średniowiecznej Europie pojawiła się koncepcja, w sposób obrazowy wyjaśniająca tajemnicę żywej obecności Chrystusa w chlebie Eucharystycznym. Znajduje ona odzwierciedlenie w dziełach artystycznych ukazujących jak „Słowo staje się Ciałem”.

W literaturze, głównie niemieckojęzycznej, pojawia się wiele określeń opisujących tą koncepcję na konkretnych przykładach. Najczęściej można się spotkać z określeniem ‘Młyna Mistycznego’ (*mystische Mühle*), ‘Młyna Hostyjnego’ (*Hostienmühle*), ‘Młyna Sakramentalnego’ (*Sakramentsmühle*), ‘Młyna Eucharystycznego’ (*eucharistische Mühle*), a nawet z przykładami ‘Ołtarzy Młyńskich’ (*Mühlenaltären*).

Najstarsze zachowane do dziś przykłady takich alegorii można spotkać w formie płaskorzeźby na kolumnie opactwa w Vézelay i na witrażu w katedrze w St. Denis (oba z I połowy XII wieku). Nieco później pojawiły się w krajach niemieckojęzycznych dzieła artystyczne prezentujące całą strukturę obrazującą koncepcję Młyna Eucharystycznego. Były to miniatury zamieszczone w rękopisach Biblii oraz freski naścienne w kościołach (od przełomu XIV i XV wieku). Najstarszy zachowany ołtarz tego typu znajduje się w nawie kościoła klasztoru cystersów w Bad Doberan.

Na typowych przedstawieniach Młyna Eucharystycznego ziarno Słowa Bożego jest wsypywane do lejka przez czterech ewangelistów (od lewej: Jana, Mateusza, Łukasza i Marka). Urządzenia młyńskie są wprawiane w ruch korbami przez dwunastu apostołów. Zmielone – starte w kamieniach młyńskich ziarno-słowo staje się Chlebem Eucharystycznym zbieranym do kielicha mszalnego przez czterech Ojców Kościoła (od lewej: Ambrożego, Hieronima, Augustyna i Grzegorza). W referacie przedstawione zostaną zachowane przykłady obiektów przedstawiających ‘Młyn Eucharystyczny’.

Opracowanie powstało w wyniku realizacji projektu pn. „*Pamięć kamieni. Pochodzenie, użytkowanie i sakralizacja kamieni młyńskich wmurowanych w ściany gotyckich kościołów na Nizinach Południowobałtyckich*” (grant nr 2019/35/B/HS3/03933), finansowanego ze środków Narodowego Centrum Nauki.

"Mane Nobiscum Domine" – tradycja pielgrzymek do Św. Hostii w pomorskich Osiekach

---

ks. Henryk Romanik

Diecezjalny Konserwator Zabytków w Koszalinie

Najstarszym znanym świadectwem o cudzie eucharystycznym w Osiekach są raporty wizytacyjne z pierwszej po wprowadzeniu reformacji wizytacji, przechowane w Kronice Kosmusa z Simmern. Petrus Edeling jako wizytator kościelny w 1575 r. od najstarszych parafian usłyszał wówczas przekazywaną ustnie historię «Krwawiącej Hostii». O wydarzeniu tym znajdujemy informacje również w kronice Daniela Kramera. Otóż biskup kamieński Mikołaja von Bock z Schieffenburga (Sępopol k. Bartoszyce) w październiku 1398 r. udał się z wizytacją do Koszalina i w jego okolice. Prawdopodobnie to wówczas w jego obecności miał miejsce cud eucharystyczny w Osiekach. Biskup miał ustanowić doroczną pielgrzymkę ku czci krwawiącej Hostii na uroczystość Bożego Ciała, która z roku na rok przyciągała coraz liczniejsze rzesze pobożnych pątników, co pociągało konieczność rozbudowy osieckiej świątyni.

Krwawiąca Hostia umieszczona została w specjalnym relikwiarzu-monstrancji. Od tego czasu świątynia w Osiekach stała się celem pielgrzymek. Świadczą o tym odnajdywane w różnych stanowiskach archeologicznych znaki pielgrzymie identyfikowane jako pochodzące z Pomorskich Osieków. Znak ten ma wpisana w zarys świątyni postać Chrystusa z dużą Hostią wypełnioną krzyżem równoramionym na wysokości Jego piersi.

Po wprowadzeniu reformacji na Pomorzu podczas sejmiku krajowego w Trzebiatowie (13 grudnia 1534 r.), parafia w Osiekach została przejęta przez pastora Otto Slutow, dawniej mnicha norbertańskiego. Zniszczył on świętą relikwię aby ukrócić ruch pielgrzymkowy. Sam relikwiarz w XVII wieku został przebudowany na świecznik ołtarzowy. Jeszcze przed II wojną światową znajdował się on w osieckim kościele. Również pamięć o pielgrzymkach do sanktuarium Świętej Hostii była żywa wśród lokalnej społeczności przez całe stulecie. Szczególnym „dokumentem” oddającym trwałość lokalnej tradycji jest opublikowana przez Jana Ernesta Benno w 1821 r. ludowo-romantyczna ballada pt. Cud w Osiekach. Co ciekawe - również po II wojnie światowej wśród polskiej napływowej ludności kresowej w okolicach Sianowa krążyła niemiecka broszura o osieckich pielgrzymkach do cudownej Hostii.

Obecność w fasadzie zachodniej osieckiej świątyni trzech pięknie zachowanych granitowych kamieni młyńskich może być materialnym dokumentem rosnącego w średniowieczu kultu Eucharystii i doktryny o trwałej obecności Chrystusa w konsekrowanym chlebie. Jeśli jednak przyjąć motyw pokutny umieszczenia tych głazów w murze kościoła, to dla odczytania takiej symboliki ważna jest analiza tekstów biblijnych zawierających przestrogi Jezusa dla gorszydzieli maluczki ("kamień u szyi i wrzucenie w wodę" i wizja apokaliptyczna kary na grzeszną Babilonię "strącenie do otchłani jak głaz młyński").

Przemiany form, zmiany techniki i materiału w architekturze Niżu Nadbałtyckiego

Jarosław Jarzewicz

Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu

W referacie mam zamiar przedstawić na przykładzie wybranych budowli sakralnych z terenu Pomorza kwestię początków architektury murowanej oraz ewolucji stylistycznej w związku z przemianami technologicznymi - różnych technik budownictwa kamiennego i ceglano.

Wznoszenie murowanych budowli nie jest jedynie kwestią techniczną – szczególnie w średniowieczu i szczególnie na terenach poza dawnym limesem cesarstwa rzymskiego.

Na Pomorzu stosunkowo późno (nawet w porównaniu do innych ziem polskich) pojawiła się architektura monumentalna, czyli murowana. Najstarsze zachowane świadectwa pochodzą z końca XII wieku. Wynika to oczywiście ze specyficznych uwarunkowań historycznych. Choć już w roku 1000, w wyniku Zjazdu Gnieźnieńskiego, jako jedno z biskupstw podległych nowej metropolii gnieźnieńskiej powstała diecezja kołobrzeska, jednak upadła ona bardzo szybko w związku z reakcją pogańską i odpadnięciem Pomorza od monarchii wczesnopiastowskiej. Nie pozostały też po niej świadectwa architektoniczne – jeśli jakieś budowle zostały wzniesione, mogły być to jedynie drewniane. Ponowna chrystianizacja – tym razem udana – nastąpiła po z górą stu latach, po podbiciu i zhołdowaniu Pomorza przez Bolesława Krzywoustego.

Kościoły wznoszone z granitowych kwadr na obszarach nadodrzańskich decydują o obliczu krajobrazu kulturowego – stanowią podstawową, najliczniejszą grupę spośród wczesnych budowli. Nie są jednak najstarszymi murowanymi budowlami tego regionu. Wiele spośród nich, szczególnie w większych ośrodkach miejskich zostało w późniejszym okresie przebudowanych w materiale ceglano. Technika kwadr granitowych jest znana w środkowej Europie od XI w., a upowszechniła się szerzej od pierwszej połowy XII wieku a więc w okresie poprzedzającym główną falę budownictwa na Pomorzu. Bliskimi geograficznie analogiami są dwunastowieczne kościoły wiejskie Wielkopolski., choć zjawisko to ma znacznie szerszy zasięg. Długiego trwania tej tradycyjnej romańskiej techniki na terenie Pomorza nie można tłumaczyć typowym dla prowincji zapóźnieniem stylowym. Należy podkreślić, że na Pomorzu, podobnie jak w sąsiedniej Brandenburgii już od początków budownictwa murowanego występują równolegle - technika ceglano i technika kwadr granitowych. Na Pomorzu Zachodnim najstarszą monumentalną budowlę - katedrę kamieńską – rozpoczęto budować u schyłku XII wieku w technice ceglano znakomitej jakości, następnie przejściowo stosowano granitową, ale bardzo szybko zarzucono ją na rzecz ceglano. Cysterski kościół w Kołbaczu rozpoczęto budować w 1210 roku (lub już przed 1200) w czystej technice ceglano. Pojawienia się i rozpowszechnienia cegły nie można traktować jedynie w kategoriach postępu technicznego - jako wypieranie starszej i gorszej techniki przez nową - lepszą. Obie techniki pojawiają się na wielu obszarach równocześnie, obie mają pewne zalety, które w zależności od preferencji inwestorów mogły być decydujące dla ich wyboru. Fakt, że budowle o wysokich aspiracjach - katedry, kościoły znaczących klasztorów, fundacje władców wznoszone były - z nielicznymi wyjątkami - z cegły, jest niezwykle ważny dla rekonstrukcji "strategii wyborów" stojących za konkretnymi decyzjami. Na kilku wybranych przykładach zostaną przedstawione główne problemy relacji techniki budowlano i formy architektonicznej.

Trudne losy gotyckich świątyń dawnego województwa koszalińskiego po 1945 r.

Krystyna Bastowska

Delegatura w Koszalinie Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Szczecinie

Na obszarze dawnego województwa koszalińskiego, w jego granicach z lat 1975-1989, znajduje się dziś około 300 zabytkowych kościołów. W porównaniu z innymi obiektami zabytkowymi stanowią one grupę obiektów najlepiej zachowanych i najbardziej zadbanych. Tymczasem przeprowadzone dotychczas badania wykazały, że w 1946 r. na omawianym terenie znajdowało się ponad 400 zabytkowych świątyń. Wynika stąd, że w ciągu 44 lat od zakończenia wojny (do 1989 roku) przestało istnieć około 25% odziedziczonego zasobu budowli sakralnych.

Straty spowodowane działaniami II wojny światowej, w grupie zabytkowych budowli sakralnych były na terenie województwa koszalińskiego stosunkowo niewielkie i dotyczyły przede wszystkim kościołów miejskich. Prawie wszystkie kościoły farne zostały w jakimś stopniu uszkodzone, ale też zostały stosunkowo szybko, w pierwszych latach powojennych odbudowane. Najbardziej ucierpiały świątynie Kołobrzegu z kolegiatą a dzisiejszą bazyliką Mniejszą włącznie. Zdecydowana większość kościołów wiejskich (wyłączając teren poligonu wojskowego na południu województwa, gdzie toczyły się walki) nie uległa uszkodzeniu podczas II wojny światowej. Spustoszenia poczyniły dopiero wojska sowieckie, płądrujące, dewastujące, a czasem wręcz podpalające zabytkowe kościoły i pałace (np. gotycki kościół w Strzeżenicy, gm. Będzino, kościoły farne w Świdwinie i Sławnie).

W środowisku konserwatorskim od dawna funkcjonował intuicyjny pogląd o rozmiarach zniszczeń zabytkowej substancji, powstałych w Polsce w okresie komunizmu, porównywalnych lub – w niektórych przypadkach – wielokrotnie większych od zniszczeń wojennych.

Na podstawie zgromadzonego dotychczas materiału można ustalić, że na stosunkowo niewielkim obszarze woj. koszalińskiego, w okresie od 1945 do 1989 roku zostało zniszczonych aż 101 zabytkowych świątyń. W liczbie tej mieszczą się 84 kościoły rozebrane całkowicie oraz 17 pozostających nadal w stanie ruiny. Wśród użytkujących je niegdyś wyznań dominował Kościół Ewangelicki, ale w grupie tej znalazła się także jedyna niezniszczona w 1938 r. bóżnica przy ul. Kopernika w Białogardzie oraz rzymskokatolicki kościół pw. św. Marcina w Kołobrzegu. Pod względem funkcji około 10% zniszczonych świątyń stanowiły kaplice grobowe, cmentarne lub mauzolea (rzeczywista ich liczba jest z pewnością znacznie większa); pozostałe 90% pełniło funkcję strictly religijną.

Większość utraconych świątyń usytuowana była na terenie wsi (90). Z miast (11) najbardziej ucierpiał Kołobrzeg (aż 5 kościołów) i Białogard (2, w tym bóżnica).

Pod względem stylu, wśród 84 rozebranych świątyń znalazło się aż 10 dobrze zachowanych i niełatwych do usunięcia kościołów gotyckich, 2 klasycystyczne, 20 neogotyckich i neoromańskich, 15 obiektów o bliżej nieokreślonych cechach stylowych, wreszcie aż 37 tak charakterystycznych dla pomorskiego krajobrazu, wznoszonych od XVI do XIX wieku kościółków o drewnianej konstrukcji szkieletowej. W stanie ruiny pozostają nadal 4 kościoły gotyckie (w Strzeżenicy gm. Będzino, Karsinie gm. Polanów, a także Głębokiem i Mielnie Stargardzkim gm. Kalisz Pomorski), ponadto 7 świątyń neogotyckich, 1 szachulcowa oraz 5 eklektycznych.

Największa ilość obiektów została usunięta w latach 50-tych (aż 24) i 70-tych (19). W latach 60-tych rozebrano, według zebranych dotychczas danych, 9 kościołów, w latach 80-tych – trzy. Terminu likwidacji pozostałych 29 obiektów dotychczas nie udało się sprecyzować.

Z przedstawionej statystyki wyłania się obraz zniszczeń dokonywanych planowo i będących skutkiem świadomej polityki. Jej podstawą stała się tendencyjna interpretacja powojennych aktów prawnych.. Pomimo wynikającej z dekretu „O majątkach opuszczonych i poniemieckich” z 8.03.1946 r. możliwości przejęcia majątku niemieckich organizacji religijnych przez odpowiednie polskie związki wyznaniowe, okazało się to niemożliwe ze względu na pozbawienie tych ostatnich osobowości prawnej prawa publicznego. Po 1948 roku zajmowanie nieczynnych obiektów sakralnych było traktowane jako łamanie obowiązującego prawa. W latach 1950- 1973 r. na terenie województwa koszalińskiego nie stwierdzono ani jednego przypadku przekazania kościoła w użytkowanie; odnotowano natomiast wiele przypadków zamykania świątyń. Przyczyny, dla których niektóre z nich były użytkowane i istnieją do dziś, inne zaś nie, należy zatem szukać w czasie przybycia osadników oraz ich potrzebach religijnych. Większość kościołów znajdujących się w miejscowościach zasiedlonych w pierwszych latach powojennych istnieje do dziś.

Jednym z naczelných zadań politycznych władzy komunistycznej było w latach 50-tych usuwanie wszelkich widomych znaków „niemieckości” poprzez „degermanizację” krajobrazu kulturowego. Akcja przybrała formę zorganizowanego wandalizmu, zwanego „Akcją Robór Rozbiórkowych”. Jej celem było dostarczenie „odzyskanego” materiału budowlanego dla odbudowy Warszawy i innych miast. W taki sposób zburzono i rozebrano gotyckie kościoły w Łasinie, gm. Będzino i Kraśniku, gm. Biesiekierz.

Wiele obiektów przestało istnieć w latach 50-tych na skutek tzw. „czynów społecznych” – teoretycznie dobrowolnych, wykonywanych nieodpłatnie z okazji jakiegoś święta lub wydarzenia, prac. W ten sposób mieszkańcy Kołobrzegu rozebrali, dla uczczenia Święta 1-go Maja, kościół pw. św. Marcina.

Nie wszystkie miejscowości, a wraz z nimi kościoły, zostały w 1945 r. opuszczone. Niekiedy zawrócona przez wojska sowieckie ludność niemiecka czekała na możliwość wyjazdu aż do końca lat 50-tych, w międzyczasie remontując i użytkując swoje świątynie. Po ich opuszczeniu, wobec braku możliwości czy wręcz zakazie użytkowania, szybko popadały w ruinę. Tak było z kościołami w Zegrzu Pomorskim gm. Świeszyno, Kosierzewie czy też Przystawach gm. Malechowo.

Bardzo niewdzięczna rola przypadła w udziale umieszczonym przy Wydziałach Kultury i Sztuki Urzędów Wojewódzkich Wojewódzkim Konserwatorom Zabytków, którzy musieli przecież bronić zabytków, będących wytworem „wrogich klas posiadających – krwiopiców ludu pracującego miast i wsi”, przeciwstawiać się walce „ideologicznej” z obiektami sakralnymi, a w przypadku Pomorza – także walce „politycznej” z obiektami „niemieckimi”. W państwie ideologicznym, w którym sfera kultury miała służyć indoktrynacji politycznej, było to zadanie ryzykowne, trudne i niewdzięczne. W rezultacie Ludowa Władza widziała w nich sprzymierzeńców „kapitalistycznych wartości” i klerykalizmu, Kościół natomiast – przedstawicieli aparatu państwowego. Ci konserwatorzy, którzy w latach 50-tych i 60-tych mieli odwagę jawnie stanąć w obronie zabytku, przeciwstawiając się politycznym nakazom, byli dyscyplinarnie wyrzucani z pracy i uznawani za ideologicznych wrogów. Podobnie traktowano konserwatorów, którzy próbowali nawiązać oficjalną współpracę z władzami kościelnymi w zakresie odbudowy kościołów – jak to miało miejsce we Wrocławiu w 1956 r.

Natomiast wszystkie podejmowane przez konserwatorów próby wytoczenia procesów o zniszczenie zabytku kończyły się ich umorzeniem, np. ze względu na „małą szkodliwość społeczną czynu”.

Do połowy lat 70-tych do grupy obiektów zabytkowych zaliczano wyłącznie budowle powstałe przed połową XIX wieku. Tak więc wszystkie neogotyckie, neoromańskie, eklektyczne czy też secesyjne obiekty, także sakralne, nie były uznawane za zabytkowe i nie podlegały ochronie konserwatorskiej. Niechętny stosunek do obiektów neostylowych, pogłębiał się dodatkowo wobec utożsamianych z architekturą niemiecką i pruską obiektów

neogotyckich. Z tego powodu kościoły m.in. w Rychówku gm. Białogard z 1857 r., Spokojnem gm. Bobolice z lat 20-tych XX w., Pomierzynie gm. Kalisz Pomorski z 1869 r., Smęcinnie gm. Tychowo z 1907 r. czy też w Zegrzu Pomorskim gm. Świeszyno z 1878 r. aż do połowy lat 70-tych nie mogły być przedmiotem zainteresowania i ochrony konserwatorskiej.

Konserwator Zabytków próbował ocalić zabytkowe obiekty poprzez ich wpisywanie do państwowego rejestru zabytków i znalezienie im jakiegokolwiek funkcji użytkowej umożliwiającej przetrwanie. Sztuka konserwatorska, której fundamentalną zasadą jest użytkowanie zabytku zgodnie z jego pierwotnym przeznaczeniem, dopuszcza takie rozwiązania tylko w sytuacjach naprawdę wyjątkowych i krańcowych. O wyborze nowej funkcji decyduje wówczas kryterium możliwie największego jej podobieństwa do oryginalnej. W przypadku przejścia z *sacrum* do *profanum* utrzymanie analogicznego sposobu użytkowania było niemożliwe. Podejmowane przez Konserwatora próby adaptacji obiektów na sale wystaw artystycznych, muzea lub składnice muzealne (jak to miało miejsce np. w kołobrzeskiej kolegiacie czy też kościele pw. św. Jerzego w Darłowie), zbiegły się tu z polityką władz, zalecających adaptowanie kościołów na „cele kulturalne” (wiejskie świetlice, kluby-kawiarnie, kina, itp.) lub gospodarcze (magazyny, stajnie, stodoły itp.). Podobny charakter działań podejmowanych przez konserwatorów i władze różniła jednak całkowicie odmienna motywacja. O ile celem władz było bowiem zniszczenie sakralnego charakteru i wartości zabytku, o tyle celem konserwatorów było ich ocalenie nawet za cenę czasowej profanacji. Chętnych do realizacji tych zaleceń było jednak niewielu. Kontrowersyjne i zazwyczaj krótko utrzymujące się funkcje były przez większość społeczeństwa postrzegane negatywnie.

W 1971 r. Sejm wydał ustawę o nieodpłatnym przejściu na osoby prawne Kościołów i związków wyznaniowych nieruchomości, którymi dotychczas władały lub je użytkowały, w terminie do 31.X.1973 r.

Po 25 latach obiekty sakralne mogły być znów użytkowane zgodnie ze swoim przeznaczeniem z przyzwoleniem prawa. Po zawarciu i ratyfikowaniu układów pomiędzy PRL i RFN papież Paweł VI ustanowił bullą z dn. 28.06.1972 r. Diecezję Koszalińsko-Kołobrzeską. Przekazano wówczas 16 kościołów – ruin, które bardzo szybko zostały odbudowane. Pomimo tak znacznej poprawy sytuacji, niechętny stosunek lokalnych władz do obiektów sakralnych nie uległ zmianie aż do końca lat 80-tych.

Od lat 70-tych rozpoczyna się jednak powolny proces przekazywania obiektów sakralnych Kościołowi. Pod koniec lat 70-tych przekazano np. gotycką kapliczkę w Boninie koło Koszalina, użytkowaną wcześniej jako magazyn, stajnia i klub-kawiarnia. W 1989 r. ponownie przekazano Kościołowi odebraną w 1956 r. gotycką kaplicę pw. św. Gertrudy w Darłowie. Około 100 zabytkowych świątyń nie doczekało jednak tak sprzyjającego czasu...

Począwszy od lat 80-tych na terenie Diecezji Koszalińsko-Kołobrzeskiej zostało wybudowanych ponad 100 nowych kościołów, z których wiele zrealizowano na placach pozostałych po rozbiórce zabytkowych świątyń.

PANEL 2.
SKAŁA MACIERZYSTA – KAMIEŃ – ŻARNO

Datowanie ekspozycji powierzchni skalnych metodą ziemskich izotopów kosmogenicznych

---

Karol Tylmann¹, Vincent Rinterknecht²

¹ Wydział Oceanografii i Geografii, Uniwersytet Gdański, al. Marszałka Piłsudskiego 46, 81-378 Gdynia, Polska

² Centre Européen de Recherche et d'Enseignement des Géosciences de l'Environnement (CEREGE), Europôle Méditerranéen de l'Arbois, BP80, 13545 Aix-en-Provence cedex 4, Francja

Promieniowanie kosmiczne, które nieustannie dociera do Ziemi powoduje szereg reakcji jądrowych prowadzących do powstawania tzw. izotopów kosmogenicznych. Wskutek oddziaływań zachodzących w atmosferze powstają izotopy nazywane atmosferycznymi lub też meteorycznymi (np. ^{10}Be , ^{14}C , ^{21}Ne). Efektem tych reakcji jest również powstanie licznych wysokoenergetycznych cząstek (np. neutrony, protony, elektrony, pozytrony, miony), które tworzą tzw. kaskadę wtórnego promieniowania kosmicznego (ryc. 1). Po dotarciu do powierzchni Ziemi promieniowanie to wywołuje reakcje jądrowe w minerałach występujących w powierzchniowej warstwie litosfery. Efektem tych reakcji jest formowanie w sieciach krystalicznych minerałów ziemskich izotopów kosmogenicznych, czyli tzw. izotopów *in situ*, takich jak np. ^{10}Be , ^{26}Al , ^{14}C , ^{36}Cl . Proces ich „narodzin” przebiega w określonym tempie, mierzonym w atomach/g/rok. Znając koncentrację danego izotopu kosmogenicznego w próbce skały oraz tempo jego produkcji, można zatem obliczyć okres (w latach), przez który powierzchnia skalna wystawiona była na działanie wtórnego promieniowania kosmicznego.

Ryc. 1. Wizualizacja kaskady wtórnego promieniowania kosmicznego docierającego do powierzchni Ziemi.
Źródło: <http://www.sci-news.com/astronomy/ultra-high-energy-cosmic-rays-extragalactic-origins-05252.html>

Technika datowania ekspozycyjnego (*surface exposure dating*) metodą ziemskich izotopów kosmogenicznych, która jest rozwijana intensywnie od końca lat 80. XX wieku, znalazła szerokie zastosowanie w naukach o Ziemi, obejmujące: rekonstrukcje zlodowaceń, datowanie erupcji wulkanicznych i procesów tektonicznych, czy też badania chronologii ruchów masowych (von Blanckenburg, Willenbring, 2014). Jest ona również niekiedy stosowana w datowaniu kamiennych artefaktów archeologicznych, w sytuacjach gdy czas ich ekspozycji jest istotny w kontekście określenia ich wieku (Ivy-Ochs i in., 2001). Jednym z

najczęściej wykorzystywanych izotopów kosmogenicznych jest powstający w kwarcu beryl-10 (^{10}Be). Tworzy się on w rezultacie interakcji wysokoenergetycznych cząstek z atomami tlenu-16 (^{16}O), w tempie ok. 4 atomy/g/rok. Głównymi zaletami wykorzystywania izotopu ^{10}Be w datowaniu ekspozycyjnym powierzchni skalnych są: (1) mało złożony mechanizm jego powstawania w sieci krystalicznej kwarcu; (2) stosunkowo prosty schemat preparatyki próbek w laboratorium i ekstrakcji izotopu; (3) powszechne występowanie kwarcu w litosferze; (4) szeroki zakres czasowy datowania ekspozycyjnego przy jego wykorzystaniu wynoszący od setek lat do kilku milionów lat.

Współczesne techniki analityczne pozwalają na pomiary bardzo niewielkich koncentracji izotopu ^{10}Be w próbkach, co otwiera perspektywę datowania wyjątkowo młodych powierzchni skalnych, eksponowanych na promieniowanie kosmiczne jedynie przez setki lat. Potwierdzają to m.in. udane próby datowania bardzo młodych moren uformowanych kilkaset lat temu podczas tzw. Małej Epoki Lodowej (Dong i in., 2017). Zastosowanie izotopu ^{10}Be w projekcie „*millPOLstone*” do datowania kamieni młyńskich wmurowanych w ściany kościołów kilkaset lat temu, będzie pierwszą próbą określenia czasu ekspozycji tego typu powierzchni skalnych.

Literatura:

- Dong G., Zhou W., Yi Ch., Zhang L., Li M., Fu Y., Zhang Q., 2017. *Cosmogenic ^{10}Be surface exposure dating of ‘Little Ice Age’ glacial events in the Mount Jaggang area, central Tibet. Holocene 27: 1516-1525.*
- Ivy-Ochs S., Würst R., Kubik P.W., Müller-Beck H., Schlüchter C., 2001. *Can we use cosmogenic isotopes to date stone artifacts? Radiocarbon 43: 759-764.*
- von Blanckenburg F., Willenbring J.K., 2014. *Dates and Rates of Earth-Surface Change. Elements 10: 341-346.*

Produkcja i dystrybucja kamieni żarnowych na Dolnym Śląsku w średniowieczu

---

Ewa Lisowska

Uniwersytet Wrocławski

Obszar Polski południowo-zachodniej ze względu na bliskość Sudetów, w naturalny sposób zaspokajał potrzeby mieszkańców regionu w zakresie dostępności do surowców kamiennych. Jednym z elementów warsztatów kamieniarskich były pracownie, w których skupiano się wyłącznie na wytwórczości kamieni żarnowych. We wczesnym średniowieczu były one wydobywane w trzech miejscach: Masywie Słęzy (granity biotytowe), rejonie Kamieńca Ząbkowickiego (łupki łuszczycowe) oraz w Gilowie koło Niemczy (katakazyty gnejsowe). W późnym średniowieczu w dalszym ciągu prowadzono eksploatację w Masywie Słęzy, natomiast w wyżej wymienionych dwóch ostatnich ośrodkach wydobywanie wygasa. Tę lukę surowcową od XIII w. zaczyna wypełniać eksploatacja piaskowców Niecki północnosudeckiej w rejonie Bolesławca, Złotoryi oraz Lwówka Śląskiego. Coraz częściej piaskowce te służyły do wyrobu masywniejszych od żarnowców kamieni młyńskich osiągających do 1,5 metra średnicy. Na przełomie późnego średniowiecza i nowożytności rozpoczęto również import kamieni młyńskich z zachodniej części Europy (głównie z obszaru dzisiejszych Niemiec i Francji).

Potencjał geologiczny Sudetów wykorzystano jedynie częściowo w produkcji kamieni do żarn rotacyjnych, skupiając wydobywanie w wychodniach znajdujących się na Przedgórzu Sudeckim i Pogórzu Zachodniosudeckim. We wczesnym średniowieczu surowiec do wyrobu kamieni żarnowych pozyskiwano dwoma metodami. Pierwsza polegała na wydobyciu urobku drążąc niewielkie lejowate kamieniołomy. Druga metoda opierała się o wydobywanie bezpośrednio z łożysk grup licznych skałek rozsianych po rejonie. Niezależnie od techniki pozyskania surowca, w dalszej kolejności stosowano metodę polegającą na ogólnym nadaniu kształtu przyszłemu wyrobom (jeszcze w pobliżu kamieniołomu), a finalnie trafiały one do osad produkcyjnych gdzie kamieniom tym nadawano pożądaną formę. Zarówno przenoszenie niedokończonych żarnowców jak i wykańczanie wyrobów w osadach skutkowało większym prawdopodobieństwem uszkodzenia wyrobu jeszcze na etapie obróbki, czego świadectwem są liczne kamienie porzucone w trakcie ich wykonania. Nie stosowano techniki znanej w zachodniej Europie polegającej na odcinaniu niemal gotowych wyrobów od skały, po uprzedniej czasochłonnej obróbce takiej bryły.

Kamienie żarnowe i młyńskie trafiały do odbiorców w całej Polsce południowo-zachodniej. Nie znane tutaj były wyroby importowane. Wiadomo również że żarnowcy z surowców sudeckich zaspokajały jedynie potrzeby społeczeństw żyjących w bezpośrednim sąsiedztwie wychodni i nie konkurowały one na rynkach zewnętrznych z o wiele lepiej rozpoznawalnymi i dystrybuowanymi kamieniami młyńskimi z ośrodków w Mayen-Eiffel oraz Hyllestadt.

Import kamieni młyńskich do Prus w XV wieku w świetle źródeł historycznych

---

Cezary Kardasz

Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu

Późnośredniowieczny handel morski w strefie bałtyckiej koncentrował się na międzystrefowej wymianie dóbr masowych – głównie żywności i surowców oraz produktów rzemiosła pomiędzy Wschodem i Zachodem Europy. Jak wynika z analizy źródeł pisanych przedmiotem wymiany – zarówno dalekosiężnej jak i skoncentrowanej w obrębie Bałtyku – były także towary rzadko kojarzone z handlem morskim. Do tej grupy należą też kamienie młyńskie. W źródłach historycznych dotyczących późnośredniowiecznego handlu morskiego w Prusach wzmiankowane są stosunkowo rzadko jednak łącznie kilkadziesiąt wzmianek na przestrzeni XV stulecia może stanowić podstawę do analizy. Celem referatu jest wskazanie na kierunki i skalę importu kamieni młyńskich do Prus w XV stuleciu. Podstawę źródłową badań stanowią księgi cła funtowego i palowego z Gdańska z początku i drugiej połowy XV wieku. Uzupełnieniem bazy źródłowej będą księgi sądu ławniczego Starego Miasta Torunia rejestrujące transakcje handlowe i komunalne księgi rachunkowe ze Starego Miasta Elbląga. Pozwolą one na uzupełnienie obrazu o ceny, zasięg geograficzny i kierunki pozyskiwania kamieni młyńskich w Prusach w pierwszych dekadach XV wieku.

Kolekcje kamieni młyńskich w muzeach i skansenach Pomorza – ocena potencjału badawczego

---

Paweł Pogodziński^{1, 2}

¹ Muzeum Archeologiczne w Gdańsku

² Uniwersytet Gdański

Na obszarze Pomorza znajduje się kilkadziesiąt instytucji kultury, w których potencjalnie powinny być gromadzone kamienie młyńskie jako element materialnego dziedzictwa kulturowego świadczące o bogatej przeszłości tego regionu. By zweryfikować to założenie przeprowadzono wstępną kwerendę w muzeach i skansenach znajdujących się na obszarze województwa zachodniopomorskiego oraz w Muzeum Archeologicznym w Gdańsku (dalej MAG). Uzupełnieniem tej kwerendy były poszukiwania opublikowanych informacji o zabytkach dawnego młynarstwa znajdujących się w zbiorach tych instytucji. Pytanie dotyczące obecności w zbiorach żaren bądź kamieni młyńskich wysłano do 10 ośrodków. W Muzeum Archeologicznym w Gdańsku prowadzono rozmowy z pracownikami merytorycznymi odpowiedzialnymi za gromadzenie zbiorów. Część instytucji przesłała informacje zwrotne zarówno negatywne, jak i pozytywne. Brak tego typu zabytków potwierdziły: Muzeum w Gryficach oraz Ośrodek Dokumentacji Dziejów Ziemi Goleniowskiej w Goleniowie. Instytucje, które na dotychczasowym etapie kwerendy potwierdziły obecność w swych zbiorach żaren lub kamieni młyńskich to: Muzeum Archeologiczno-Historyczne w Stargardzie, Muzeum Regionalne w Wolinie, Muzeum Pojezierza Myśliborskiego w Myśliborzu oraz Muzeum Archeologiczne w Gdańsku.

W zbiorach Muzeum Regionalnego w Wolinie znajduje się 11 żaren rotacyjnych, 2 żarna nieckowate oraz 2 kamienie granitowe, które prawdopodobnie są fragmentami żaren nieckowatych. Muzeum nie posiada w swoich zbiorach kamieni młyńskich bądź ich fragmentów.

W Muzeum Archeologiczno – Historycznym w Stargardzie znajduje się 9 zabytków archeologicznych oraz 1 zabytek etnograficzny, które można uznać za żarna lub kamienie młyńskie. Wymagają one jednak sporządzenia dokumentacji fotograficznej i opisowej oraz ustalenia kontekstu odkrycia, w tym potencjalnego datowania.

W zbiorach Muzeum Pojezierza Myśliborskiego znajdują się 3 żarna rotacyjne umieszczone w drewnianych konstrukcjach ramowych będące elementem zbiorów etnograficznych.

W Muzeum Archeologicznym w Gdańsku znajdują się zabytki objęte kwerendą. Pozyskane zostały zarówno podczas badań Gdańska (w umownej przestrzeni wyznaczonej przez przebieg XVIII wiecznych fortyfikacji) oraz na obszarach tzw. poza gdańskich w ramach różnych badań archeologicznych realizowanych na terenie woj. pomorskiego od lat 60. XX wieku. Obecnie można założyć, że w zbiorach pozagdańskich znajduje się kilkanaście żaren rotacyjnych i nieckowatych głównie o metryce średniowiecznej. W ramach badań Gdańska pozyskano liczne fragmenty żaren i kamieni młyńskich (kilkadziesiąt?). Zbiory te ze względu na specyfikę ochrony i dokumentacji niektórych kategorii zabytków, w trakcie i po badaniach archeologicznych, wymagają długiej i szczegółowej weryfikacji w oparciu o dostępną dokumentację archiwalną.

Kwerenda będzie kontynuowana i dotyczyć będzie instytucji z obszaru woj. zachodniopomorskiego, które do tej pory nie odpowiedziały oraz muzeów i skansenów znajdujących się na terenie woj. pomorskiego. Opracowanie powstało w wyniku realizacji projektu pn. „Pamięć kamieni. Pochodzenie, użytkowanie i sakralizacja kamieni młyńskich wmurowanych w ściany gotyckich kościołów na Nizinach Południowobałtyckich” (grant nr 2019/35/B/HS3/03933), finansowanego ze środków Narodowego Centrum Nauki.

Baza CeBaDoM w OZwRCIN – digitalizacja, redagowanie i udostępnianie wyników badań nad młynami i wiatrakami za pomocą oprogramowania do tworzenia bibliotek cyfrowych

---

Zachariasz Mosakowski

Instytut Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania PAN

Centralna Baza Danych o Młynach w Polsce to unikatowa naukowa baza danych, która powstała w ramach projektu Otwartych Zasobów w Repozytorium Cyfrowym Instytutów Naukowych. Jej celem jest publiczne udostępnianie informacji geoprzestrzennych oraz wyników badań nad dawnymi obiektami wykorzystującymi energię wodną i wietrzną w Polsce. Referat pod powyższym tytułem ma na celu przybliżyć proces pracy nad umieszczeniem na cyfrowej platformie w latach 2019-2021 ponad 6000 rekordów zawierających dane o młynach i wiatrakach z terenu dawnej i obecnej Polski, zarówno obiektach istniejących, jak i nieistniejących.

W pierwszej części omówione zostaną ogólne założenia projektu, formy prezentacji danych, a także oprogramowanie D-Libra, które służy do budowy bibliotek cyfrowych. Przedstawione będą zagadnienia związane z interfejsem programu, oraz jego użytecznością jako codziennego narzędzia pracy redaktora.

Następnie słuchacze wprowadzeni zostaną w temat stworzonej na potrzeby bazy struktury metadanych, mającej usystematyzować proces wprowadzania informacji, jak i o charakterystyce zestawów danych, na których pracuje redaktor. Szczególna uwaga zostanie zwrócona na precyzyjne i szczegółowe nazewnictwo poszczególnych pól, do których wprowadzone treści już w gotowej publikacji wyświetlone są w formie interaktywnej, mogącej stanowić filtr służący do poszukiwania w bazie żądanych informacji.

Trzecia część referatu opowie o stronie wizualnej bazy. Przedstawiony zostanie proces tworzenia formatki pdf, która jest podstawową formą pliku udostępnianego do przeglądania i pobierania w CeBaDoM, oraz wewnętrznej numeracji ułatwiającej orientację w bazie osobom na co dzień ją tworzącym. Wspomniana zostanie pokrótce szata graficzna, identyfikacja wizualna, oraz sposoby prezentacji różnych formatów danych, które redaktorzy mogą umieścić na platformie.

Część czwarta zwróci uwagę słuchaczy na problemy natury zarówno technicznej, jak i merytorycznej, jakie napotkać może twórca rekordów w bazie. Przybliżone zostaną trudności związane np. z ustalaniem lokalizacji poszczególnych obiektów, zmianami w nazewnictwie miejscowości i osad (toponomastyka), czy rozpoznawaniem poszczególnych młynów i wiatraków w przypadku, kiedy w jednej lokacji było ich więcej niż jeden. W kilku słowach wspomniane zostaną też najczęstsze błędy technicznie utrudniające przejściowo pracę w programie D-Libra.

Ostatnia część poświęcona zostanie przedstawieniu ogólnych wniosków z prac nad bazą w ciągu ostatnich trzech lat, oraz ogólnych, najważniejszych statystyk z nią związanych – takich jak np. wskazanie najczęściej wyświetlanych obiektów czy liczby wpisów wedle różnych kryteriów.

OTWIERAMY GEOGRAFIE

RCIN
REPOZYTORIUM CYFROWE
INSTYTUTÓW NAUKOWYCH

RCIN.org.pl/igipz

ZACHOWUJEMY DZIEDZICTWO KULTUROWE

Repozytorium Instytutu Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania im. Stanisława Leszczyńskiego Polskiej Akademii Nauk to miejsce nie tylko dla naukowców, ekspertów i pasjonatów.

Sam sprawdź!

Pełne teksty bieżących i zdigitalizowanych publikacji Instytutu oraz unikalne zasoby biblioteczne i zgromadzone dane naukowe, umieszczone w podbazie Instytutu na platformie **RCIN**, dostępne są dla każdego bez ograniczeń.

Można je czytać, pobrać i wykorzystać nie wychodząc z domu.

Klikasz i wiesz!

W repozytorium **Instytutu Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania** im. Stanisława Leszczyckiego Polskiej Akademii Nauk pod adresem:

www.RCIN.org.pl/igipz

znajdziesz:

- ▶ zdigitalizowany dorobek naukowy Instytutu (czasopisma, książki, wydawnictwa kartograficzne) - prace z zakresu szeroko pojętej problematyki geograficznej (geografii fizycznej i społeczno-ekonomicznej) oraz przestrzennego planowania,
- ▶ wybrane unikatowe pozycje ze zbiorów Biblioteki Instytutu np. stare druki, mapy i atlasy, wydzielone cenne księgozbiory,
- ▶ bazę danych o młynach w Polsce - CeBaDoM

NOWOŚĆ
W RCIN
IGiPZ PAN:
CeBaDoM

Centralna Baza Danych o Młynach

- ▶ jest unikalnym źródłem informacji geoprzestrzennych o ponad 6000 dawnych obiektach wykorzystujących energię wodną i wietrzną w Polsce,
- ▶ zawiera m.in. informacje o typach młynów, ich przeznaczeniu, położeniu i okresach funkcjonowania, wzbogacone o dokumentację fotograficzną, linki do źródeł zewnętrznych oraz georeferencje z lokalizacją na mapie,
- ▶ udostępnione informacje mogą być przydatne do prac inwestycyjnych w środowisku przyrodniczym, np. dla inwestorów szukających miejsc pod nowe obiekty produkujące energię elektryczną z odnawialnych źródeł energii czy dla organów, których zadaniem jest dbałość o odtworzenie dyspozycyjnych zasobów wodnych.

Szukasz innej tematyki? Wejdź na stronę portalu głównego Repozytorium Instytutów Naukowych www.RCIN.org.pl, gdzie swoje zasoby udostępnia ponad 20 polskich instytutów naukowych.

Stan zaawansowania realizacji projektu *millPOLstone* i wyzwania na przyszłość

Dariusz Brykała

Instytut Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania PAN

Wiele planów dotyczących realizacji projektów badawczych musiało ulec zmianie w związku z pandemią COVID-19. Również projekt *millPOLstone* na skutek ograniczeń w funkcjonowaniu instytucji naukowych, zamknięciu dla badaczy zasobów archiwalnych, ograniczeń w możliwości odbywania podróży służbowych – spowodował ograniczenie aktywności w realizacji zadań badawczych. Pomimo olbrzymich trudności udało się jednak od maja br. na dużą skalę rozpocząć prace nad terenowymi pracami, których celem jest identyfikacja nowych obiektów sakralnych z wmurowanymi kamieniami młyńskimi. Sprawdzane są na miejscu detale architektoniczne we wszystkich gotyckich kościołach na badanym obszarze Nizin Południowobałtyckich. Na chwilę obecną najbardziej zaawansowana jest inwentaryzacja w województwie kujawsko-pomorskim (85% sprawdzonych wszystkich kościołów), pomorskim (40%) i zachodniopomorskim (30%).

W końcu ubiegłego roku ukazał się pierwszy artykuł, w którym zaprezentowane zostały wstępne wyniki badań nad młynami i wiatrakami z perspektywy ich znaczenia – jako zabytków. Zauważono, że bardzo duża liczba młynów całkowicie zniknęła z przestrzeni krajobrazowej, a często jedynymi śladami materialnymi po nich pozostały kamienie młyńskie (Mosakowski et al., 2020).

Promocja projektu, informacje o publikacjach i fotorelacje z badań terenowych są systematycznie zamieszczane na platformach społecznościowych Twitter (poszukuj wiadomości oznaczonych #*millPOLstone*) oraz Facebook (@*millPOLstone* Pochodzenie, użytkowanie i sakralizacja kamieni młyńskich w kościołach).

Opracowanie powstało w wyniku realizacji projektu pn. „*Pamięć kamieni. Pochodzenie, użytkowanie i sakralizacja kamieni młyńskich wmurowanych w ściany gotyckich kościołów na Nizinach Południowobałtyckich*” (grant nr 2019/35/B/HS3/03933), finansowanego ze środków Narodowego Centrum Nauki.

Literatura:

Mosakowski Z., Brykała D., Prarat M., Jagiełło D., Podgórski Z., Lamparski P., 2020, *Watermills and windmills as monuments in Poland - protection of cultural heritage in situ and in open-air museums*. *Muzeologia a kultúrne dedičstvo*, 8 (3), pp. 41-62. <https://doi.org/10.46284/mkd.2020.8.3.2>

Warsztaty terenowe

Wybrane przykłady kościołów gotyckich z wmurowanymi kamieniami młyńskimi na Pomorzu Środkowym

---

**Dariusz Brykała¹, ks. Henryk Romanik², Krystyna Bastowska³, Waldemar Witek⁴,
ks. Mariusz Kołaciński⁵**

¹ Instytut Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania PAN

² Diecezjalny Konserwator Zabytków w Koszalinie

³ Delegatura w Koszalinie Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Szczecinie

⁴ Narodowy Instytut Dziedzictwa – Oddział Szczecin

⁵ Politechnika Koszalińska

Pierwsze udokumentowane informacje o młynach wodnych na współczesnym obszarze Polski pochodzą z II połowy XI wieku. Z kolei pierwsze zezwolenie na budowę wiatraka w Polsce zostało wydane przez księcia Wiesława z Rugii dla klasztoru w Białym Buku w 1271 r. Zapis z 1289 r. książąt pomorskich na rzecz cysterek w Szczecinie wyraźnie informuje o już istniejącym wiatraku. Z XIII wieku pochodzą już 344 wzmianki o 485 młynach wodnych rozmieszczonych we wszystkich regionach dawnej Polski. Największy rozwój młynarstwa na obszarze obecnej Polski nastąpił w XVI w. Już w połowie tego wieku na ziemiach polskich funkcjonowało ok. 12 tys. młynów wodnych i wiatraków (Dembińska, 1973; Baranowski, 1977; Brykała, Podgórski, 2020). Wiele z nich było lokowanych na Pomorzu. Zachowane źródła historyczne wymieniają ok. 50 młynów wodnych i wiatraków funkcjonujących już w XIII wieku na Pomorzu Wschodnim (Kubicki, 2012).

Nieodłącznym elementem zapewniającym funkcjonowanie młynów były kamienie młyńskie. Wytwarzano je zarówno ze źródeł lokalnych - tzw. „kamieni polnych” (Kuczkowski, 2013), jak również sprowadzano uznanej jakości kamienie młyńskie z odległych obszarów ich wydobycia i produkcji (Prarat, Bartz, 2019). Z czasem ulegały one uszkodzeniu, były demontowane i jako nieużyteczne składowane zazwyczaj w pobliżu młyna.

Na obszarze Pomorza Środkowego znajdują się obiekty do których budowy/ozdoby wykorzystano takie uszkodzone kamienie młyńskie. To właśnie w tutejszych wiejskich kościołach gotyckich wmurowywano je w ściany i eksponowano (Jędryka, 1994; Choiński, Skoczylas, 2007; Woźny, 2014). Zapewne nie był to przypadek, a konsekwencja ważnego dla lokalnej społeczności znaczenia symbolicznego przedmiotu, służącego do produkcji zarówno chleba powszedniego, jak i chleba eucharystycznego (Peacock, 2013; Watts, 2014; Romanik, 2015).

Jednym z ważnych etapów prób chrystianizacji Pomorza jest powołanie w roku 1000 biskupstwa w Kołobrzegu. Przetrwało ono jednak zaledwie kilka lat do około 1007-1013 r. Kolejne próby chrystianizacyjne miały miejsce w XII wieku, gdy Pomorze Zachodnie stało się z jednej strony obiektem kolonizacyjnym Sasów (od zachodu) oraz kierunkiem ekspansji państwa polskiego za panowania Bolesława Krzywoustego. Zaowocowały one powołaniem nowych stolic diecezjalnych najpierw w Wolinie (w 1140 r.), a następnie w Kamieniu (od 1188 r.). Od tego momentu zaczęły powstawać zachowane do dziś świątynie chrześcijańskie. Najstarsze zachowane w okolicach Szczecina kościoły były zbudowane głównie z kwader granitowych (Kubicki, 2001; Jarzewicz, 2019)

Ryc. 1. Trasa wycieczki warsztatów terenowych.

W miarę napływu kolonistów z zachodu oraz tworzenia nowych klasztorów na Pomorzu (zwłaszcza ufundowanie klasztoru cystersów w Bukowie Morskim w 1252 r.) – poszerzała się sieć nowych kościołów. Początkowo zapewne drewniane wiejskie świątynie z biegiem czasu zaczęto zastępować murowanymi. Grupa 26 kościołów z XV wieku z okolic Sławna, Koszalina i Kołobrzegu tworzy specyficzną grupę obiektów wyróżniających się wśród 394 kościołów średniowiecznych zachowanych na szeroko rozumianym obszarze Zachodniego Pomorza (obejmującego również część zachodnią obecnego województwa pomorskiego). Ich cechą charakterystyczną jest rodzaj struktury murów, a ściślej charakter warstw licowych. Mury tych świątyń są mieszane: ceglano-kamienne. Chaotycznie rozmieszczone nieobrobione lub przełamane głązy tworzą skupienia w dolnych partiach ścian lub występują rozproszone wśród ceglanego wątku (Ober, 1989). Obok przełamanych gładów polnych licznie występują tu właśnie zużyte kamienie młyńskie. To one też nadają unikalny charakter tym kościołom. Po II wojnie światowej część z tych obiektów niestety uległo zniszczeniu. Są przykłady świątyń gotyckich, po których nie zachował się już żaden materialny ślad oprócz właśnie kamienia młyńskiego, który do lat 70-tych XX wieku był jeszcze wmurowany w ścianę kościoła (Bastowska, 2003; Mosakowski et al., 2020).

Podczas warsztatów terenowych w dniu 1 września 2021 roku uczestnicy 1st Annual *millPOLstone* Workshop zapoznają się z przykładami świątyń gotyckich w okolicach Koszalina, w których ścianach zidentyfikowano kamienie młyńskie i żarna. Wybranych zostało 7 kościołów wiejskich należących do diecezji koszalińsko-kołobrzeszkiej (ryc. 1).

OBIEKT NR 1: kościół pw. św. Stanisława Kostki w Sianowie (Zanow)

Orientowany murowany kościół w Sianowie wzniesiono w połowie XIV wieku. Na przełomie XV i XVI wieku dobudowano do niego ceglana wieżę. Tylko ona przetrwała do naszych czasów z pierwotnie gotyckiego kościoła. Średniowieczny kościół (nawa) został zniszczony w trakcie wojny siedmioletniej (1756-1763). Obecnie wieża (o wymiarach 6 x 5,5 m) jest najstarszą częścią świątyni. Ściany wieży są murowane z cegły ceramicznej (o wątku gotyckim) i cegły zendrówki, z punktowym użyciem kamieni polnych oraz trzech kamieni młyńskich/żaren (ryc. 2). W usytuowanej od strony zachodniej wieży znajduje się portal główny: ostrołukowy, profilowany i trójjuskokowy. Nawa świątyni – jako budowla ryglowa – wybudowana została w 1793 r. Najcenniejsze elementy wyposażenia to: gotycki, drewniany krucyfiks (z przełomu XIV/XV w.), renesansowy ołtarz główny z 1632 r. oraz późnorenesansowy (1 poł XVII w.) ołtarz boczny, ambona z figurą Mojżesza i chrzcielnica.

Ryc. 2. Umieszczenie kamieni młyńskich w wieży kościoła w Sianowie (fot. W. Witek i D. Brykała)

OBIEKT NR 2: kościół pw. Wniebowzięcia Najświętszej Maryi Panny w Niemicy (Niemitz)

Pierwsza świątynia we wsi została zbudowana już na początku XIII wieku i była najstarszą konsekrowaną w regionie sławieńskim. Obecny kościół został zbudowany w XV wieku, w stylu gotyckim, gdy wieś należała do rodziny von Rahmel. Jest to kamienno-ceglany obiekt na planie prostokąta, z wyodrębnioną wieżą o ostrołukowym portalu wejściowym. We wnętrzu zachowane są elementy wyposażenia: ołtarz główny z 1626 r. i renesansowa ambona z 1648 r.

W murach kościoła znajdują się dwa kamienie młyńskie/żarnowe (ryc. 3). Pierwszy z nich (żarno) jest umiejscowiony na prawo od portalu głównego w wieży kościoła. Natomiast drugi – nieukończony kamień młyński znajduje się w przyziemiu ściany prezbiterium.

Ryc. 3. Umieszczenie kamieni młyńskich w murach kościoła w Niemicy (fot. D. Brykała)

OBIEKT NR 3: kościół pw. św. Stanisława Kostki w Dąbrowie (Damerow)

Gotycki orientowany kościół został wzniesiony w XV-XVI wieku. Najstarszą częścią architektoniczną jest prezbiterium pochodzące z początku XV wieku, nawiązujące do stylistyki cysterskiej świątyni w Bukowie Morskim. Prostokątna nawa wsparta jest zewnętrznymi szkarpami dzielącymi ściany na przęsła z ostrołukowymi oknami. Od zachodu do nawy przylega masywna wieża z kamienia polnego i cegły. W ścianach nawy głównej znajdują się dwa wmurowane kamienie młyńskie (ryc. 4). W obiekcie wmurowany w ścianę południową – wyraźnie widoczny jest kształt mocowania paprzycy. W wyposażeniu kościoła m.in. wczesnobarokowa ambona, stalle z połowy XVIII wieku, a także trzy dzwony. Najstarszym zabytkiem ruchomym jest kamienna chrzcielnica, która może pochodzić z XII w.

Ryc. 4. Umieszczenie kamieni młyńskich w murach nawy kościoła w Dąbrowie (fot. D. Brykała)

OBIEKT NR 4: kościół pw. Matki Bożej Królowej Polski w Iwęcinnie (Eventin)

Kościół w Iwęcinnie powstał pod koniec XIV wieku z inicjatywy cystersów z klasztoru w Bukowie Morskim. Jest to świątynia orientowana, oszkarpowana, z zakończonym dwubocznie prezbiterium. Charakterystyczne dla okresu powstania świątyni są ostrołukowe okna oraz ostrołukowy, uskokowy portal wejściowy. Wieża kościoła ma 32 m wysokości, dodatkowo nadano jej znaczne pochylenie w kierunku zachodnim, by uchronić ją przed częstymi w okolicy silnymi wiatrami wiejącymi właśnie z kierunku zachodniego. Wieża i nawa

kościół pokryte są gontami dębowymi. Najstarsze elementy wyposażenia kościoła w Iwęcinnie to: sakramentarium szafkowe oraz krucyfiks z ok. poł. XV w. o ramionach zakończonych medalionami z symbolami 4 ewangelistów. Zupełnym unikatem jest również belkowy strop z polichromią „Sąd Ostateczny” z 1697 r. Rozbudowana kompozycja dzieła oparta jest o tradycyjny, wykształcony w średniowieczu schemat ikonograficzny. Centrum zajmuje postać Chrystusa Sędziego siedzącego na łuku tęczy w otoczeniu apostołów, starców apokalipsy oraz Maryi i Jana Chrzciciela oraz aniołów obwieszczających koniec świata. Dolną strefę kompozycji wypełniają postaci powstających z grobów zmarłych.

Bardzo ciekawymi i unikatowymi obiektami wokół kościoła są trzy drewniane bramy w ogrodzeniu cmentarnym, pochodzące z roku 1725, połowy XVIII i połowy XIX wieku (ryc. 5).

Ryc. 5. Gotycki kościół w Iwęcinnie oraz jedna z bram prowadzących na przykościelny cmentarz (fot. D. Brykała)

OBIEKT NR 5: kościół pw. św. Antoniego Padewskiego w Osiekach Koszalińskich (Wusseken)

Kościół w Osiekach został wzniesiony w połowie XIV wieku. Już w XV wieku został przebudowany w następstwie rozwoju kultu pielgrzymkowego do znajdującej się tu Krwawiej Hostii. Jest to kościół halowy, trzynawowy, orientowany z wyodrębnionym prezbiterium, zakończonym pięciobocznie (przykryte jest sklepieniem gwiazdzystym). Od strony zachodniej wzniesiona jest wieża. Nad portalem głównym (ostrołukowym i czterouskokowym) wmurowane są trzy kamienie młyńskie (w kruchcie kościoła znajduje się również żarno nieckowate) (ryc. 6). Na kamieniach widoczne jest żłobkowanie bruzd oraz typ mocowania paprzycy. Do najcenniejszych zabytków z wyposażenia zachowały się: renesansowy ołtarz z 1616 r., barokowa ambona z 1662 r. i XVII wieczna chrzcielnica.

Ryc. 6. Kamienie młyńskie wmurowane wokół portalu głównego kościoła w Osiekach
(fot. D. Brykała)

OBIEKT NR 6: kościół pw. Przemienienia Pańskiego w Mielnie (Gross-Möllen)

Kościół został wzniesiony w XV wieku, a w XVI wieku dobudowana została od zachodu wieża dwukondygnacyjna. Po prawej i lewej stronie nad zachodnim portalem głównym znajdują się dwa fragmenty kamieni młyńskich (ryc. 7). Z zabytkowego wyposażenia świątyni zachowała się jedynie barokowa ambona z XVIII wieku oraz dwa dzwony. Co ciekawe nazwa miejscowości wskazuje na jej młynarskie pochodzenie. I rzeczywiście źródła historyczne potwierdzają (w latach 1313 i 1383), że znajdował się tu wiatrak, który był własnością klasztoru cysterek w Koszalinie.

Ryc. 7. Umieszczenie fragmentów kamieni młyńskich nad portalem zachodnim kościoła w Mielnie (fot. D. Brykała)

OBIEKT NR 7: kościół pw. Najświętszej Rodziny w Parnowie (Parnow)

Pierwsza świątynia powstała tu w XIV wieku. Przyjmuje się, że obecne mury orientowanego kościoła wzniesiono w XV wieku. Jest on murowany z cegły i kamieni polnych, od zewnątrz oszkarpowany. Został zbudowany na planie prostokąta z niewydzielonym prezbiterium, zamkniętym trójbocznie. Od strony zachodniej dobudowana została wieża, w której ścianę – po obu stronach portalu – wmurowano dwa kamienie młyńskie (ryc. 8).

Zachowany zabytkowy wystrój świątyni stanowią: barokowa ambona (z XVIII wieku), empora organowa, dwa mosiężne żyrandole (z XVIII wieku) oraz dzwon.

Ryc. 8. Umieszczenie kamieni młyńskich po obu stronach portalu zachodniego kościoła w Parnowie (fot. D. Brykała)

Podziękowanie

Opracowanie powstało w wyniku realizacji projektu pn. „Pamięć kamieni. Pochodzenie, użytkowanie i sakralizacja kamieni młyńskich wmurowanych w ściany gotyckich kościołów na Nizinach Południowobałtyckich” (grant nr 2019/35/B/HS3/03933), finansowanego ze środków Narodowego Centrum Nauki.

Literatura:

- Baranowski B., 1977, *Polskie młynarstwo*. Ossolineum, Wrocław.
- Bartz W., Prarat M., 2020, Wyniki badań petrograficzno-mineralogicznych wybranych kamieni młyńskich z terenu Pomorza. Przyczynek do zastosowania interdyscyplinarnych metod w badaniach nad tradycyjnym młynarstwem. *Wiadomości Konserwatorskie*, 61, s. 124-144.
<https://doi.org/10.48234/WK61POMERANIA>
- Bastowska K., 2003, Z dziejów zabytkowych świątyń dawnego województwa koszalińskiego w latach 1945-1989. *Historia i kultura Ziemi Sławińskiej*, 2, Fundacja „Dziedzictwo”, Sławno, s. 197-242.
- Brykała D., Podgórski Z., 2020, Evolution of landscapes influenced by watermills, based on examples from Northern Poland. *Landscape and Urban Planning*, 198, 103798.
<https://doi.org/10.1016/j.landurbplan.2020.103798>
- Choiński A., Skoczylas J., 2007, Osobliwości kościoła pw. Przemienienia Pańskiego w Mielnie. [w:] *Kościół w Mielnie jako miejsce kultu i zabytek*, Bogucki Wydawnictwo Naukowe, Poznań, s. 13-22.
- Dembińska M., 1973, *Przetwórstwo zbożowe w Polsce średniowiecznej (X-XIV wiek)*. Instytut Historii Kultury Materialnej PAN, Ossolineum, Wrocław.
- Jarzewicz J., 2019, *Architektura średniowieczna Pomorza Zachodniego*. Wydawnictwo Naukowe UAM, Poznań.
- Jędryka W.Z., 1994, Tajemnicze kamienie. *Darłowskie Zeszyty Naukowe*, 1, s. 72-82.
- Kubicki R., 2012, *Młynarstwo w państwie zakonu krzyżackiego w Prusach w XIII-XV wieku (do 1454 r.)*. Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, Gdańsk.
- Kuczkowski A., 2013, Śródleśne nowożytnie miejsce obróbki kamieniarskiej w miejscowości Rosnowo, gm. Manowo, pow. Koszalin. *Materiały Zachodniopomorskie. Nowa Seria*, 10 (1), s. 325-329.
- Mosakowski Z., Brykała D., Prarat M., Jagiełło D., Podgórski Z., Lamparski P., 2020, Watermills and windmills as monuments in Poland - protection of cultural heritage in situ and in open-air museums. *Muzeologia a kultúrne dedičstvo*, 8 (3), s. 41-62.
<https://doi.org/10.46284/mkd.2020.8.3.2>
- Ober M., 1989, Średniowieczna architektura sakralna zachodniopomorskich wsi i miast - problem związków i odrębności, [w:] *Sztuka średniowieczna na Pomorzu*, Szczecin, s. 40-48.
- Peacock D., 2013, *The stone of life: querns, mills and flour production in Europe up to c. AD 500*. Southampton Monographs in Archaeology, New Series 1, Highfield Press, Southampton.
- Romanik H., 2015, „Mane nobiscum Domine”. Tradycja pielgrzymek do Świętej Hostii w pomorskich Osiekach. *Rocznik Skrzatuski*, 3, s. 131-146.
- Watts S., 2014, The symbolism of querns and millstones. *AmS-Skrifter*, 24, s. 51-64.
- Woźny J., 2014, *Archeologia kamieni symbolicznych: od skały macierzystej do dziedzictwa przodków*. Wydawnictwo Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego, Bydgoszcz.
<https://zabytek.pl/> (data dostępu: 24.08.2021)
<https://iwiecino.pl/> (data dostępu: 24.08.2021)

Notatki

Notatki

Notatki

Notatki

Spis treści

Program Warsztatów	4
Dariusz Brykała <i>Cele i zadania projektu millPOLstone i Warsztatów w Koszalinie</i>	6
PANEL 1. SYMBOL – SAKRALIZACJA – SACRUM – DZIEDZICTWO	7
Jacek Woźny <i>Refleksje na temat kamieni symbolicznych</i>	8
Robert Piotrowski <i>Studia nad sakralizacją kamieni młyńskich – Etap I: okres przedchrześcijański</i>	9
Dariusz Brykała <i>Koncepcja Młyna Eucharystycznego – w poszukiwaniu idei umieszczania kamieni młyńskich w ścianach świątyń</i>	10
Henryk Romanik <i>"Mane Nobiscum Domine" - tradycja pielgrzymek do Św. Hostii w pomorskich Osiekach</i>	11
Jarosław Jarzewicz <i>Przemiany form, zmiany techniki i materiału w architekturze Niżu Nadbałtyckiego</i>	12
Krystyna Bastowska <i>Trudne losy gotyckich świątyń dawnego województwa koszalińskiego po 1945 r.</i>	13
PANEL 2. SKAŁA MACIERZYSTA – KAMIEŃ – ŻARNO	16
Karol Tylmann, Vincent Rinterknecht <i>Datowanie ekspozycji powierzchni skalnych metodą ziemskich izotopów kosmogenicznych</i>	17
Ewa Lisowska <i>Produkcja i dystrybucja kamieni żarnowych na Dolnym Śląsku w średniowieczu</i>	19
Cezary Kardasz <i>Import kamieni młyńskich do Prus w XV wieku w źródłach historycznych</i>	20
Paweł Pogodziński <i>Kolekcje kamieni młyńskich w muzeach i skansenach Pomorza – ocena potencjału badawczego</i>	21
Zachariasz Mosakowski <i>Baza CeBaDoM w OZwRCIN - digitalizacja, redagowanie i udostępnianie wyników badań nad młynami i wiatrakami za pomocą oprogramowania do tworzenia bibliotek cyfrowych</i>	22
Dariusz Brykała <i>Stan zaawansowania realizacji projektu millPOLstone i wyzwania na przyszłość</i> ..	25
WARSZTATY TERENOWE	26
Dariusz Brykała, ks. Henryk Romanik, Krystyna Bastowska, Waldemar Witek, ks. Mariusz Kołaciński <i>Wybrane przykłady kościołów gotyckich z wmurowanymi kamieniami młyńskimi na Pomorzu Środkowym</i>	27
Notatki	38
Spis treści	42